

DOMÁCE JE DOMÁCE, ALEBO UŽ SA TO PESTOVANIE  
V DNEŠNEJ DOBE NEOPLATÍ?  
(Domáce hospodárenie – stále dôležitá súčasť  
životných stratégií domácností  
slovenského postsocialistického vidieka)

**ALENA ROCHOVSKÁ, JURAJ MAJO**

*Mgr. Alena Rochovská, PhD., Katedra humánnej geografie a demografie, Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 842 15, Mlynská dolina, Bratislava, e-mail: rochovska@fns.uniba.sk*

*Mgr. Juraj Majo, PhD., Katedra humánnej geografie a demografie, Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 842 15, Mlynská dolina, Bratislava, e-mail: majo@fns.uniba.sk*

This paper presents the ways by which households and individuals construct everyday livelihoods and negotiate forms of poverty in the rural areas in Slovakia. Based on the recent research the agricultural strategies adopted by households and individuals were examined. We attempt to embrace the ways how they link informal and formal economic activities, and how they are constituted differently within households in post-socialist environment. In the research we have used a multi-methods approach, and in this paper, the results from semi-structured interviews are presented.

Our theoretical concept is based on a Burawoy's theory of four different categories of assets: material, skill, social and citizenship assets. In our research question we have focused at more details considering the use of land and gardens, as an important part of material assets. These are the sources of wider household production, they generate domestic products which can be in consequently an important part of everyday livelihood of household as well as a source of exchange and redistribution among networks of relatives and friends.

*Key words:* household strategy, livelihoods, assets, land, post-socialism, poverty

*Kľúčové slová:* stratégie domácností, živobytie, zdroje, pôda, postsocializmus, chudoba

## ÚVOD

Slovensko možno nielen v historickom, ale aj v kultúrnom a spoločenskom pohľade považovať za rurálnu krajinu. Rurálnosť sa prejavovala nielen v hospodárskom zameraní krajiny, ale v mnohých prípadoch bola zastúpená v politike, literatúre či v celom spektre umenia. Napokon, stereotyp rurálneho Slovenska je v mnohých krajinách dodnes živý, prevažne aj pod vplyvom toho, že za tradičnú slovenskú kultúru je takmer výlučne nominovaná rurálna kultúra.

Vidiecky charakter slovenskej krajiny potvrdzujú aj štatistické ukazovatele. Veď ešte na začiatku socializmu žili vo vidieckych sídlach viac ako tri štvrtiny obyvateľstva Slovenska<sup>1</sup> (Korec, 2005: 46) a pokles vidieckeho obyvateľstva nastal až v súvislosti so socialistickou urbanizáciou, ktorá si vyžadovala rýchly, koncentrovaný a usmerňovaný prílev pracovných síl do miest lokalizácie priemyslu. Podľa Danglovej (2006: 49) má Slovensko dodnes agrárny charakter a Slováci majú hlboko zakorenené dedinské povedomie. K tomuto charakteru prispieva aj vysoký podiel obcí s počtom obyvateľov menším ako 500. Rurálny svet sa na Slovensku prevažne nemenil prirodzeným tempom, ale masovým, v súlade so socialistickým plánovaním, so všetkými kultúrnymi a spoločenskými dôsledkami na obsah pojmu mesta a mestskej kultúry. Takáto nedôsledná a rýchla modernizácia vyvolala podľa Podobu (1996: 21) situáciu, že Slovensko je v druhej polovici 20. storočia síce industrializovanou krajinou, sídelne do určitej miery rurálnou, avšak mentálne a kultúrne rurálnou spoločnosťou. Buchta (2003: 128) dokonca pre procesy, ktoré na slovenskom vidieku začali prebiehať od 50. rokov 20. storočia, používa názov rurálny exodus. Prudký rozvoj miest odčerpával značný počet vidieckeho obyvateľstva a vidiek začal sociálne a ekonomicky upadať. Podľa Buchtu viedla zároveň takáto akcelerovaná urbanizácia k ruralizácii miest. Väzby na vidiecky priestor sa v prípade mestského obyvateľstva prejavovali napríklad v rodinno-príbuzenských vzťahoch medzi novopristáňovanými jednotlivcami a rodiskom, resp. lokalitou vysťahovania a väzba v podobe doplnkového zdroja potravín (ovocie, zelenina, mäso) z prídomevého hospodárstva (Falfan, 2010: 11).

Nielen industrializácia, ale najmä združstevňovanie vyvolalo množstvo kultúrnych zmien, ktoré sa odohrali na vidieku. Podľa Kanderta (2004: 233) bolo združstevňovanie chápané obyvateľmi ako násilný zákrok štátu do obyčajného overeného dedinského života. Slavkovský (1995: 371-372) chápe kolektivizáciu ako diskontinuitu vo vývoji poľnohospodárskeho družstevníctva. Táto kultúrna zmena bola zo začiatku zlá a často spojená so zhoršením ekonomickej situácie, v 70. rokoch 20. storočia však dedinčania túto zmenu už oceňovali. Ako dôsledok vzniku družstiev dochádza podľa výsledkov výskumu Kanderta k niekoľkým zásadným kultúrnym zmenám, mení sa najmä vzťah k ochrane majetku, rodinné samozásobiteľstvo a tradičné hodnoty. Cambel (2005: 105) uvádza, že v počiatočných rokoch združstevňovania na južnom a juhovýchodnom Slovensku vstupovali do družstiev najmä tí, ktorým bola v rámci pozemkovej reformy pôda pridelená (bezzemkovia, nemajetní repatrianti). Nestihol sa u nich vytvoriť dostatočne silný vzťah k majetku, získal potrebné skúsenosti a nemali k dispozícii dostatočne veľký vstupný kapitál na jeho zveľaďovanie.

Dôsledky politických rozhodnutí a socioekonomických procesov viedli k strate roľníckeho charakteru vidieckych sídiel a k ich transformácii na sídla obslužno-obytného typu. Zároveň sa výrazne zvyšuje životná úroveň väčšiny obyvateľov vidieka, čo sa najmarkantnejšie prejavilo na prestavbe vidieka, v konečnom dôsledku spojeného so stratou jeho pôvodného architektonického charakteru. Z dnešného pohľadu ide o uzavretú, špecifickú etapu transformácie vidieka pod vplyvom štátnej politiky tzv. „zblížovania mesta a vidieka“ (Podoba, 2005: 400).

Odpoveďou na zmeny v sociálnej štruktúre vidieka bola potreba redefinovania statusu jednotlivca v rurálnej spoločnosti s cieľom zachovania dovtedajšieho sociálneho a kultúrneho statusu nielen v rámci širšej rodiny, ale aj celej rurálnej komunity. Zvláštnosťou slovenského a zároveň stredo- a východoeurópskeho priestoru je, že táto po-

1 Podiel vidieckeho obyvateľstva klesol z 89,9% v roku 1869 na 43,3% v roku 1991.

treba redefinície rurálneho sveta prišla nespojite. Kontinuita dedených a akomodovaných stratégií sa prerušila nástupom kolektívizácie v 50. rokoch 20. storočia a na nasledujúcich štyridsať rokov vytvorila systém založený na regulácii zhora a so snahou nivelizovať sociálne vrstvy deformoval na slovenskom vidieku to, na čom slovenský vidiek dlhé roky stál – na sociálnej polarite a svojských stratégiách na zachovanie a zveladenie vlastného statusu. Inak povedané, sociálne hranice v rámci vidieckych komunít, ktoré sa historicky diferencovali na úzke zoskupenie bohatých sedliakov a stredných roľníkov, veľkú skupinu tzv. poľnohospodárskeho proletariátu a malého roľníctva, a ktoré nedokázalo skorigovať ani niekoľko pozemkových reforiem v 20. rokoch 20. storočia (Cambel, 2005: 124), sa mali postupnou kolektívizáciou a spoločným hospodárením zmenšiť.

Po roku 1990 zaznamenal rozvoj slovenského vidieka niekoľko významných zmien, ktoré mali dosah na viacero oblastí tamojšieho sociálneho, ale aj komunitného, rodinného či individuálneho života obyvateľa vidieka. Najvýraznejšie sa na slovenskom vidieku prejavili štruktúrne zmeny v zamestnanosti, spôsobené rozpadom tradičných foriem socialistického spoločného hospodárenia a následnou reorientáciou na súkromný sektor, alebo prechodom do iných sektorov hospodárenia, resp. sa na vidieku objavil dovtedy novoetablovaný fenomén nezamestnanosti, čo pod jej dlhodobým vplyvom často viedlo k strate sociálnych, pracovných návykov, zručností a neraz poznačilo, či dokonca traumatizovalo existujúce vzťahy v rámci komunity a rodiny. Ako konštatuje Buchta (2003: 132), vidiek sa reálne sociálne diferencoval. Začali sa objavovať stále väčšie sociálne nerovnosti a postupne sa vytrácali bariéry vertikálnej sociálnej mobility. U značnej časti vidieckeho obyvateľstva sa začali objavovať postoje sociálnej degradácie, pocity sociálneho poklesu, určité náznaky sociálnej marginalizácie a všeobecnej nedôvery k politickým elitám. Početnosť a intenzita týchto pocitov sa zvyšujú s tým, ako sa zvyšujú rozdiely v sociálno-ekonomickom postavení jednotlivcov.

### Živobytie a stratégie domácností v postsocializme

Do roku 1989 zdieľali krajiny socialistického bloku napriek hraniciam a vnútorným rozdielom spoločnú marxisticko-leninskú ideológiu, implementovanú cez silnú a všadeprítomnú byrokraciu. Od roku 1989 nastúpila každá krajina na svoju vlastnú cestu k trhovému hospodárstvu a občianska spoločnosť krajín sa začala rozlišovať. Problémami, ktorým museli transformujúce sa krajiny čeliť, boli ekonomický úpadok, zvyšujúca sa nezamestnanosť (najmä u ľudí s nižším vzdelaním), inflácia, pochybné výsledky privatizácie, všeobecný pokles životnej úrovne a sociálna polarizácia (Bridger, Pine, 1998; Sik, 1994; Sokol, 2001). Krajiny vstúpili do obdobia transformácie z rozličných štartovacích pozícií, z dôvodu nerovnakých historických, geografických a politicko-ekonomických podmienok. Rozdiely boli po r. 1989 prehĺbené vďaka rozdielnemu programu, ktorý prijala každá krajina v programe trhovej reformy (Bridger, Pine, 1998). Netreba hádam ani zdôrazňovať fakt, že tak ako medzi krajinami, tak aj medzi jednotlivými regiónmi vo vnútri krajín sa prehĺbili rozdiely a spoločnosť v nich sa diverzifikovala, menil sa status aj identita jednotlivcov i skupín, a to najmä v dôsledku polarizácie pracovných príležitostí (Smith, 2002).

Výrazné zmeny, ktoré nastali v období transformácie, zákonite zmenili ekonomické myslenie ľudí, ktorých konanie ovplyvňovala snaha čo najlepšie sa vyrovnáť s týmito zmenenými podmienkami. Súbor činností, ktoré smerujú k naplneniu základných podmienok živobytia, sa nazývajú životné stratégie, Bridger a Pine (1998) ich vo svojich

prácach označujú aj ako stratégie prežitia. Stratégie definujú ako spôsoby, ktorými sa domácnosti (a jednotlivci) vyrovnávajú s ekonomickou núdzou, vyvolanou transformáciou. Zdôrazňujú, že stratégie prežitia nie sú ekonomicky najracionálnejšími rozhodnutiami podľa modelov ponuky a dopytu. Pokiaľ ale ide o kultúrny význam, lokálne vedomosti a pochopenia kontextu lokálnych vzťahov a sietí, ide o rozhodnutia, ktoré sú vykonané podľa najlepšieho vedomia jednotlivcov a sú vždy ovplyvnené objektívnymi i subjektívnymi podmienkami. Slavkovský (2005: 2) rozumie pod pojmom „životné stratégie“ cieľavedomé aktivity jednotlivca alebo domácnosti, ktorými sa má dosiahnuť v spôsobe života, aký členovia domácnosti vedú, stav považovaný v hodnotách spoločnosti za najoptimálnejší. Skúmanie životných stratégií sa stalo jedným z najzaužívanejších prístupov pri študovaní zmien prebiehajúcich v období transformácie spoločnosti v post-socialistickom priestore (napr. Sik, 1994; Bridger, Pine 1998; Clarke, Varshavskaya, Alashev, Karelina, 2000; Piirainen, 1997; Burawoy, Krotov, Lytkina, 2000; Wallace, 2002; Neef, 2002; Pavlovskaya, 2004; Smith, Stenning, 2006; Smith, Jehlička, 2007; Stenning, Smith, Rochovská, Świątek, 2010 a ďalší), pričom na príkladoch stratégií domácností autori reflektujú prebiehajúce celospoločenské zmeny. V tomto zmysle možno považovať práve domácnosť za miesto prieniku spoločenských ekonomických a sociálnych procesov. Podľa Azudovej (2001: 150) vystupuje domácnosť cez ekonomické a spotrebné aktivity nie ako pasívny odraz výsledku ekonomiky, ale ako aktívny prvok, ktorý hrá determinujúcu rolu zdrojov spoločensko-ekonomického pohybu.

Typ stratégie, ktorú domácnosť pri svojom živobytí používa, často determinuje zaradenie domácnosti do stratifikačného systému spoločnosti. Piirainen (1997, vo Wallace 2002: 279) na základe tohto predpokladu rozoznáva tri druhy stratégií: trhovo orientovanú stratégiu, pri ktorej domácnosť využíva kombináciu nových (trhových) a starých (formálnych, aj neformálnych) typov hospodárenia a vedie k objavujúcej sa strednej triede. Druhou je tradičná obranná stratégia, pri ktorej fungovanie domácnosti závisí najmä od formálneho zamestnania v štátnom hospodárstve, ktoré je kombinované s neformálnymi ekonomickými aktivitami, pričom vedie k statickej pracujúcej triede. Posledný, proletársky typ stratégie formuje chudobou zasiahnutú triedu. Pri nej sa domácnosť alebo jednotlivec spolieha výlučne len na oficiálne štátne hospodárstvo.

Aj podľa Burawoy a kol. (2000: 46) zohráva výber stratégie kľúčovú úlohu pri formovaní výsledného sociálneho statusu domácnosti. Autori rozoznávajú dve základné životné stratégie: obranné a podnikateľské. Obrannými stratégiami chápu všetky aktivity, ktoré domácnosť podnikne na „prevenciu“ pred chudobou a žiadna z týchto stratégií nevyužíva prostredie trhu. Podstatou týchto stratégií je rozmiestnenie rizika na viacero produktívnych aktivít a zdieľanie zdrojov medzi rodinou a domácnosťami. Tiež je v tomto prípade dôležité zostať v kontakte s trhom pracovnej sily, aj keby boli mzdy nízke alebo nepravidelne platené. Formálne zamestnanie totiž často predstavuje pre domácnosť základňu na získanie príležitostnej práce alebo práce v neformálnom sektore ekonomiky. Medzi obranné stratégie patrí napr. starostlivosť o záhradu a pestovanie vlastného ovocia, zeleniny, príp. iných potravín, chov zvierat a podobne. Nemenej dôležitým zdrojom financií pri obranných stratégiách sú peniaze prijímané od štátu vo forme penzie, podpory v nezamestnanosti, príspevku v sociálnej núdzi a pod. Druhou skupinou stratégií sú tzv. podnikateľské stratégie, pri ktorých sa domácnosti pokúšajú vstúpiť na trh a investovať svoje zdroje a energiu do obchodu alebo drobnej výroby. Tento druh stratégie je z dôvodu premenlivosti trhu veľmi riskantný, najmä keď podnikatelia investujú všetko do jednej aktivity. Niektorí z tých, čo sa

držia tejto stratégie, sa stále snažia držať aj nejakej inej práce (aj keď slabo platenej) ako formy istoty.

Ešte jeden dôležitý aspekt vystupuje v súvislosti s výberom stratégií, a síce samotný spôsob alebo proces výberu stratégií živobytia. Warde (1990: 502) v tejto súvislosti rozdeľuje stratégie na silné a slabé. Pod definíciou silných stratégií chápe to, že domácnosti si skutočne nájdu čas a stratégie naplánujú. Naproti tomu slabá definícia stratégie hovorí, že stratégia určitého druhu je vyvodená z výslednej činnosti domácnosti. Týmto spôsobom môže byť fakt, že domácnostiam sa podarilo zorganizovať rozličné zdroje formálnej a neformálnej práce, braný do úvahy ako dôkaz použitia stratégie, či už bola vedome plánovaná alebo nie. K tomuto vysvetleniu sa prikláňame aj my, pretože väčšina stratégií nie je vedome plánovaná. Sú to, jednoducho povedané, rozhodnutia, ktoré človek v danom období pod vplyvom daných okolností prijme podľa svojho najlepšieho uváženia. Domácnosti uplatňujú stratégie bez toho, aby si to členovia domácnosti uvedomovali a vedome tieto stratégie vymýšľali. Skutočnosť, že domácnosť dokáže organizovať rozličné zdroje formálnej, neformálnej a domácej práce, môže byť braná ako dôkaz používania stratégií, či už sú plánované alebo nie.

### Vidiecka domácnosť a jej zdroje

Väčšina štúdií sa pri skúmaní životných stratégií a zdrojov nezaobera primárne činnosťou jednotlivca, ale činnosťou domácnosti, ktorej je súčasťou. Kľúčovou analyzovanou jednotkou je teda domácnosť, v rôznorodom prostredí krajín, krajov, príp. okresov s nižším príjmom je práve domácnosť tým miestom, kde sa stratégie jednotlivcov stretávajú. Napriek tomu je ale jasné, že domácnosti musia byť umiestnené aj chápané v širších vzťahoch a súvislostiach, „uhnieszené“ v rozličných geografiách, vrátane ďalších domovov, pracovných miest, smerovaní spoločenstva, obytného domu, ulice, rodinného domu, napríklad vo vzdialenejšej lokalite, miest, práce v zahraničí a pod. (Smith, Stenning, 2006: 13). Takže na domácnosť sa pozerá ako na „uzol v mnohovrstvovej pavučine, alebo ako na centrum mnohých sietí a vzťahov: ekonomických, sociálnych a technologických“ (Wheelock, Oughton, 1996: 156). Viac ako len centrum analýz je domácnosť miestom vstupu, akési pootvorenie dverí, ktoré nám umožňuje mapovať širší priestor živobytia a porozumieť konštruovaniu a používaniu zdrojov v tomto živobytí.

Základná definícia chápe domácnosť ako skupinu rodinných príslušníkov, ktorí bývajú pod tou istou strechou, spolu stolujú a majú spoločný základ výroby a spotreby. Táto definícia je v podstate v súlade so základným chápaním rodiny ako jednotky spotreby, výroby a sociálnej reprodukcie (Torsello, 2005: 111). Treba si však uvedomiť, že aj keď je domácnosť často stotožňovaná s rodinou, počet rodinne nepreviazaných domácností rastie. A keďže je domácnosť z vyššie uvedených dôvodov predmetom častých ekonomických a sociálnych analýz, termín domácnosť by sme mali vnímať za natoľko všeobecný, aby zahŕňal rozmanitosť rozličných foriem rodiny, ale tiež členov domácnosti, ktorí nie sú príbuzní. Dôvodom, prečo je pri jednotlivých analýzach jednotkou skúmania domácnosť, je aj fakt, že napriek tomu, že záujmy a stratégie jednotlivých členov domácnosti môžu byť individuálne, každá prijatá stratégia jednotlivca zahŕňa aj ostatných členov domácnosti, a preto je stratégia domácnosti výsledkom spoločnej zhody. V podobnom zmysle argumentuje Sik (1988 v Pahl 1988): domácnosť sa stala jednotkou analýz, pretože je to práve domácnosť, čo definuje ekonomické ciele, robí dôležité rozhodnutia ako tieto ciele naplňať a (do určitej miery) má aj silu organizovať prácu svojich členov.

Pri skúmaní a hodnotení hospodárenia domácností Burawoy a kol. (2000) využívajú systém teórií 'assets', čiže zdrojov.<sup>2</sup> Autori vo svojom výskume zasadenom do ruského kontextu identifikujú štyri hlavné kategórie zdrojov, ktoré „sú odvodené jednak z transformácie na trhové hospodárenie, ale aj ako dôsledok sovietskej minulosti“. Prvými sú materiálne zdroje ('material assets'), čiže byty, autá, chaty, ktoré zabezpečujú domácu produkciu. Druhými sú „zdroje zručností“ ('skill assets'), medzi ktoré patrí vzdelanie, odborná hodnota, fyzické zručnosti, ktoré môžu byť využiteľné na trhu práce, ale takisto rozvinuté pri hospodárení domácnosti. Tretia a štvrtá sústava zdrojov sa viac vzťahujú na výmenu a redistribúciu. Sociálne vzťahy ('social assets') odkazujú na väzby rodinných príslušníkov a priateľov, od ktorých sa môžu jednotlivci, prípadne domácnosti dovoliť pomoci alebo ku ktorým sú viazaní. Spolu tvoria hospodárstvo darčiekov a pomoci. Poslednými sú občianske zdroje ('citizenship assets'), tie, ktoré môže poskytovať štát vo forme dôchodkov, detských prídavkov, rôznych typov sociálnej podpory a podobne (Burawoy a kol., 2000: 47).

Napriek rozdielom medzi jednotlivými typmi zdrojov, všetci autori používajúci tento termín sa zhodujú v tom, že jednotlivé zdroje nepracujú jednotlivo, ale navzájom spolu súvisia a pôsobia vo vzájomných kombináciách. Zdroje, ako napríklad pôda, by boli zbytočné bez zručností, sociálnych väzieb a ďalších materiálnych zdrojov potrebných na zabezpečenie práce na pozemkoch. Naproti tomu iné zdroje sa vzájomne posilňujú – domácnosti so silnejšími sociálnymi väzbami budú pravdepodobnejšie lepšie vedieť, kde a ako sa domáhať občianskych zdrojov a pod.

Nielen zdroje pôsobia vzájomným podporovaním sa alebo vylučovaním jeden druhého, aj stratégie domácností rozvíjané na ich základe môžu stáť v rozpore tak často, ako môžu byť vzájomne koherentné. Dôležité je tiež to, že zdroje nemôžu byť oddelené od vzťahov, ktoré im dodávajú význam (DFID, 2001, v Stenning a kol., 2010: 64). Všetky tieto zdroje a stratégie teda pôsobia vo vzájomných kombináciách a vždy sú využívané v širokom sociálnom, ekonomickom a politickom kontexte, majú svoje priestorové aj časové vyjadrenie. Diverzita typov hospodárenia v kombinácii s rôznorodým prostredím a ďalšími súvislosťami podľa Beallovej a Kanjiovej (1999: 3) komplikuje identifikáciu používaných zdrojov, ktoré jednak umožňujú rozličné stratégie, alebo k nim nútia.

## POĽNOHOSPODÁRSKA PÔDA – NAJVÝZNAMNEJŠÍ MATERIÁLNY ZDROJ DOMÁCNOSTÍ ŽIJÚCICH NA VIDIEKU?

Vidiecka spoločnosť na Slovensku bola počas dlhého obdobia vývoja výraznejšie závislá od materiálnych podmienok a zdrojov ako v súčasnosti. Nedostatok alebo neexistencia vhodných materiálnych podmienok spôsobovala vo vidieckej komunite zmeny, či už v podobe pauperizácie vidieckeho spoločenstva, dočasných či trvalých migračných presunov v rámci širšieho okolia alebo aj vzdialenejších regiónov. Najčastejšie sa uvedené zmeny v roľníckom spoločenstve vyskytovali v horských oblastiach Sloven-

2 Podľa prekladových slovníkov sa slovo *asset* prekladá ako „prínos“, „aktívum“ alebo „zisk“. My za najvýstižnejší v našom kontexte považujeme preklad *assets* ako „zdroje“, ktoré vystihujú hodnotu, užitočnosť a prínos rozličných materiálnych aj nemateriálnych „vecí“ v súvislosti s hospodárením domácností. V niektorých spojeniach môže byť slovo 'asset' chápané a prekladané aj inak, napríklad za 'social assets' považujeme sociálne vzťahy a väzby, ktoré ale tiež môžu predstavovať významný zdroj hospodárenia domácnosti (pozn. autorov).

ska (najmä Kysuce a Orava), ktoré slovenská tradícia pomenovala ako jedny z najchudobnejších regiónov Slovenska. Skutočne, málokedy bývali ako chudobné označované nižinné lokality, preto sa aj nepoľnohospodárske zdroje obživy najviac vyvinuli v hornatých oblastiach Slovenska, ktoré im vtačili neopakovateľnú súčasť ich vlastnej identity. Hoci bolo Slovensko vo svojej podstate silne agrárnou krajinou, jej súčasťou sa tak stali aj iné spôsoby obživy (murárstvo, podomový obchod, baníctvo, olejkárstvo, drotárstvo a pod.).

Podstatou života v našej krajine bola po stáročia pôda. Entita, ktorá zabezpečovala obživu pre súčasné aj nasledujúce generácie, jej vlastníctvo bolo zdrojom sociálneho statusu a z neho vyplývajúcich výhod pre ďalšie aspekty života. Takisto jej zveľadovanie a stav bol prejavom zručnosti a šikovnosti jej vlastníka, a preto stála v hierarchii hodnôt na prvom mieste. Starostlivosť o pôdu bola prvoradejšia ako starostlivosť o dom a vlastné materiálne, ale i duchovné pôžitky. Rozširovanie vlastníctva pôdy, nielen dedením, ale aj ženbou či vydajom, prípadne odkúpenie pôdy od zadržaných susedov bolo v minulosti považované za jediný spôsob rastu poľnohospodárskej produkcie a živobytia rodiny, kým konzervatívny roľník nebol prístupný technickým novotám či celkovej modernizácii vidieka (Cambel 2005: 125). Ako vo svojej práci dokazuje D. Torsello (2005: 5), pôda predstavovala fenomén, ktorý napomáhal vytvárať a udržiavať pevné puto medzi príbuznými posilňovaním vzájomnosti, reciprocity, rozdelenia úloh a dôvery. Významné postavenie pôdy v živote roľníka predstavovalo jej postavenie ako určovateľa a meradla hodnôt - hodnota jednotlivca a rodiny sa merala podľa veľkosti pôdy, ale aj schopnosťou viesť hospodárstvo a pracovným výkonom na ňom (Slavkovský, 2002: 120). Dôležitosť vlastníctva je teda omnoho viac ako len čiste ekonomická. Slovami D. Kaneffovej „relatívne neutrálny pojem ‚pôda‘ dosahuje politický, historický a sociálny význam ďaleko za hranicami svojej ekonomickej funkcie“ (Kaneff, 1998: 30).

Dokonca aj v oblastiach, kde obyvateľstvo nachádzalo živobytie v iných, neroľníckych zamestnaniach, sme svedkami toho, že pôda predstavovala istotu, ktorá aj v čase hospodárskych kríz a viac či menej trvajúceho úpadku remesla predstavovala zaručený a ťažiskový zdroj obživy. Príkladom je tradičné garbiarske mestečko Brezová pod Bradlom. Rozvoj garbiarstva v tomto meste napredoval nerovnomerne, miestami predstavoval istý dlhšie trvajúci zdroj obživy, inokedy, najmä v dôsledku hospodárskych kríz, zasa menší. Napriek tomu zostávalo vlastníctvo pôdy dominantné a ani obdobia prosperity nepresvedčili tamojších garbiarov o neopodstatnenosti vlastníctva pôdy (Čičelová, 2001: 62). Podobný prípad dôležitosti a istoty zabezpečenia v pôde predstavovali rodiny podomových obchodníkov (Šusteková, 2007: 115), kde muži obyčajne odchádzali do sveta na jar po dokončení sejby, vracali sa nakrátko domov na sušenie sena a žatvu. Previazanosť s pôdou bola teda silná aj v prípade nových a zdanlivo jednoduchších možností obživy. Rodina opúšťala pôdu len v prípade migrácie, spočiatku na Dolnú zem, neskôr do zámoria, kde však väčšinou pracovali ako robotníci, prípadne remeselníci. Najmä v prípade trvalého vysťahovalectva na severoamerický kontinent sa ukázalo pretrhnutie vzťahu k pôde ako najvýraznejšie. V mnohých prípadoch absentovala akákoľvek poľnohospodárska práca, nakoľko sa imigranti uplatňovali v robotníckych a baníckych pozíciách. Fenomén hodnoty pôdy tak v nových podmienkach strácal pre slovenského jednotlivca a rodinu význam, čo sa napríklad prejavilo aj v premenách či zániku domácich folklórnych zvyklostí a povier súvisiacich s poľnohospodárskou činnosťou (Bielik, 1980: 82).

## Vzťah pôdy a človeka v súčasnej domácnosti – výsledky empirického výskumu

Podľa Wallaceovej (2002: 281) sa práve v spoločnostiach s rozsiahlymi sociálnymi zmenami, keď domácnosti zostávajú v zložitej situácii vyššieho rizika a neistoty, stratégie domácnosti stávajú dôležitejšími. Domácnosti sú nútené byť aktívnejšie a čerpať z rôznych zdrojov, aby prosperovali alebo aspoň prežili. Takéto okolnosti možno podľa Wallaceovej nájsť v postkomunistických krajinách a za určitých podmienok aj v prostredí postfordizmu.

Slovensko prechádza zložitými spoločenskými zmenami už viac ako dve dekády. Dopady celospoločenskej transformácie, výrazne ovplyvnené neoliberálnymi politikami orientovanými na zodpovednosť jednotlivca, nachádzajú svoj zreteľný obraz v zmenenej sociálnej situácii domácností (napr. Stenning a kol., 2010; Rochovská, Kotrasová, 2010). Výrazne sa zvýšili sociálne nerovnosti, pretrváva, dokonca narastá problém chudoby (podľa EU SILC 2010 bolo rizikom chudoby ohrozených 12 % obyvateľov Slovenska, viac ako 650 tisíc osôb, čo znamená v porovnaní s predchádzajúcimi rokmi nárast miery rizika chudoby). Domácnosti sa prispôbujú týmto zmeneným podmienkam rôznymi spôsobmi, dochádza k diverzite stratégií každodenného života vo vzťahu k praktikám produkcie a spotreby. V tomto kontexte sa javí výskum životných stratégií v slovenských domácnostiach v súčasnosti ako mimoriadne aktuálny.

Našou úlohou v tomto príspevku je odhaliť a identifikovať tieto stratégie, pokúsiť sa charakterizovať špecifiká hospodárenia domácností na slovenskom (postsocialistickom) vidieku najmä na základe výsledkov trojročného výskumu v slovenských domácnostiach. V súlade s predpokladom pretrvávajúcej dôležitosti pôdy pre vidiecku domácnosť sa bližšie zameriame na vzťah k pôde a jej využívanie, poľnohospodárske aktivity domácností (význam samozásobiteľstva a jeho premeny) a ich úlohu pri utváraní a udržiavaní živobytia v domácnostiach.

Ako dokazujú viacerí autori, samozásobovanie službami alebo potravinami patrí v našich podmienkach k bežným súčasťami hospodárenia rodín. Prežíva ešte z čias rodinného hospodárstva, ale tvorí bežnú súčasť vidieckeho spôsobu hospodárenia aj v súčasnosti. Najmä vo vidieckom prostredí sa v minulosti náklady na potraviny značne redukovali samozásobiteľstvom, záhumienkovým hospodárením, výdavky za určité práce, napr. pri výstavbe domu, znižovali výdatným príspevom rodinnej a susedskej výpomoci (napr. Filadelfiová, Guráň, 1997; Danglová, 1997).

Nepochybujeme, že výraznú úlohu pri výbere životných stratégií zohrávajú regionálne špecifiká ovplyvnené prírodnými podmienkami, ale aj ekonomickou situáciou a jej časovou variabilitou. Ako príklad možno uviesť región Oravy s charakteristickými podmienkami: polohou, georeliéfom, tradíciami, pretrvávajúcim vlastníctvom strojov a mechanizmov, ale najmä rozsiahlych plôch pôdy, ktorú „je obyvateľom ľúto“ nechať ležať úhorom, ale aj pomalším a menej efektívnym združstevňovaním v socializme, v ktorom možno pozorovať špecifické stratégie najmä v súvislosti s využívaním poľnohospodárskej produkcie. Avšak komplikované a často latentné rozdiely vo vytváraní a udržiavaní životných stratégií v jednotlivých regiónoch v tejto štúdii neanalyzujeme, ale prinášame pohľad na slovenský vidiek ako celok.

Domácnosti, ktoré sme navštívili počas nášho výskumu, boli z piatich rôznych regiónov Slovenska, ich výber nebol primárne zameraný na špecifický charakter poľnohospodárskych aktivít v tej ktorej lokalite, ale mal odrážať variabilitu stratégií každodenného prežívania v období zložitej ekonomickej situácie. Pre potreby tohto článku



nás ale viac ako lokalita budú zaujímať sociálne a demografické charakteristiky domácností. Veková štruktúra, veľkosť domácnosti, počet generácií žijúcich v rámci jednej domácnosti, formálne aj neformálne ekonomické aktivity jednotlivých členov, ale najmä prístup domácnosti k zdrojom sú dôležitými premennými, ktoré ovplyvňujú výber stratégií domácnosti.

Nasledujúce príklady, ktorými sa pokúsime poukázať na diverzitu životných stratégií slovenských vidieckych domácností, vzišli zo stovky štruktúrovaných rozhovorov vykonaných v období rokov 2009 – 2011 v piatich regiónoch<sup>3</sup> (Závod a Moravský Svätý Ján; Novoľ a Oravská Jasenica; Lazy pod Makytou, Lysá pod Makytou, Záriečie, Mestečko a Dohňany; Muráň a Muránska Dlhá Lúka; Papín, Zubné a Pichne). Ide o užší výber z 506 domácností, ktoré sa v týchto rokoch zúčastnili na rozsiahlom výskume životných stratégií na slovenskom vidieku. Výroky sú hlasmi členov týchto domácností z viacerých generácií a demografických štruktúr - rozprávajú o živote a životných skúsenostiach na vidieku, hospodárení a zmenách, ktorými hospodárenie, ako aj celkovo vidiek v súčasnosti prechádza.

### Reflexia spoločensko-politických zmien a ich dopadov na vidiek

Základným predpokladom účinného využívania pôdy je vzťah k nej a ekonomicko-spoločenské dimenzie tejto komplikovanej rovnice. Človek, ktorý takmer celý život prežije vo vidieckom prostredí, citlivo vníma všetky premeny a intenzívne porovnáva predchádzajúci stav so súčasným. Je nespochybniteľné, že významným zlomom v slovenskom poľnohospodárstve bol rok 1989. Najmä v súvislosti s neskôr prebiehajúcou transformáciou poľnohospodárskych družstiev časť vidieckej populácie reflektuje tieto zmeny veľmi citlivo. V mnohých obciach sa totiž obyvateľstvo s ich existenciou stotožnilo a stali sa dôležitým prvkom lokálnej identity. Neraz však prechod k súkromnému vlastníctvu nesplnil očakávania a vedúci pracovníci sa neraz k zverenému majetku stavali s rozličnou mierou zodpovednosti, resp. nezodpovednosti (Danglová, 2004: 132).

*... potom prišiel ten cirkus, čo volali revolúcia, potom sa všetko zmenilo, družstvá začali krachovať, ste videli ako to upadá z týždňa na týždeň, z mesiaca na mesiac. Že nikto sa o to nestará, že každý sa snaží len si zobrať čo najviac a ísť preč a bolo to o ničom (M, 1948, Muráň, dôchodca).*

Na dobrej prosperite mnohých JRD sa podieľala transformáciou zasiahnutá celá generácia roľníkov, neskôr družstevníkov. Táto generácia, ktorá prešla v 50. rokoch 20. storočia frustráciou spôsobenou kolektivizačným procesom, sa z nej vymanila zásluhou tvrdej práce poháňanej príslubom lepšieho života svojich potomkov. Ťažko sa jej teraz zmieruje s faktom, že práca jej rúk a mozgov bola obetovaná v záujme transformačných procesov 90. rokov 20. storočia, ktoré nemali ambíciu rehabilitovať roľnícky stav v životaschopnej podobe na súčasné podmienky. Neposkytovali ani životaschopnú alternatívu, aby sa výsledky snaženia celých generácií vidieka zhodnocovali bez ekonomických pádov, bez straty jeho životných istôt (Kadlečík, 2007: 60-61).

V staršej, ale aj v strednej generácii tak etapa transformácie v mnohom zosilnila pocit nostalgie a prehĺbila nedôveru k novému spoločensko-politickému systému. Na zá-

<sup>3</sup> Závod a Moravský Svätý Ján sú obce na Záhorí; Novoľ a Oravská Jasenica – Orava; Lazy pod Makytou, Lysá pod Makytou, Záriečie, Mestečko a Dohňany sú obce na strednom Považí; Muráň a Muránska Dlhá Lúka sú na Gemeri a Papín, Zubné a Pichne sú obce ležiace v severnej časti Zemplína.

klade výskumu Búrikovej (2004) najmä u starších pretrvávajúca silná nostalgia za socializmom, ktorý je hodnotený ako obdobie relatívneho dostatku, sociálnych istôt a rovnosti. Joose (2007: 250) uvádza skúsenosť naznačovania výraznej línie medzi formou spolupráce v komunizme a teraz. Kým v socializme sa za spolupatričnosťou skrýval motív spoločného blaha a dobra, v súčasnosti sú to záujmy jednotlivca.

*... málo majú toho ľudia. Dakedy sa napríklad vyhánali kravy na pašu, keď som bol chlapec, takých 20 kusov, teraz len dve tri kravy keď niekto má* (M, 1963, Muránska Dlhá Lúka, pracovník v doprave),

*... jedna krava je ešte v dedine. Aj minule som išla s deťmi po dedine a hovorila som im, nech si ju poriadne obzrú, lebo o taký rok alebo dva deti nebudú vedieť ako vyzerá živá krava. Máme pieseň Húsky moje, húsky, tak vysvetľujem rukami, nohami, zubami všetkým, ako to je s tými húsatkami odmalička, oni si to nevedia predstaviť, pretože oni to už nevidia...* (Ž, 1954, Zubné, učiteľka ZŠ),

*Ja neviem, no skoro v podstate robil každý a musel robiť každý. Jasný, že sa kradlo, jasné, že boli flákači, ale museli robiť. U nás, keď by človek tak pospomínal sú takí, čo vlastne od toho 89. nerobia. Načo? Je sám, ja keď som ešte robila, tak som mala ešte menej než on a mal všetky výhody, sociálky a ja neviem čoho. Takže načo by robil? Dostane sociálku, dostane na bývanie príspevok, dostane, ja neviem, vianočný príspevok a ešte sa bude rozčuľovať, že má málo* (Ž, 1969, Lazy pod Makytou, invalidná dôchodkyňa),

*Ale nikdy nie je tak zle, aby nemohlo byť horšie. My počítame, že k lepšiemu to nepújde. Lebo vidíte, že ten svet speje k záhube. Vraždy na dennom poriadku. Teraz syn zabil mamu, syn zabije otca, starú babku a takto, ja nevim no...*

*Žena: Ja povím, že blahoslavení komunisti* (M 1952, Ž 1953, Moravský Svätý Ján, vodič a invalidná dôchodkyňa).

Nové politické zriadenie prinieslo nápravu aj vo vlastníckych vzťahoch poľnohospodárskej pôdy. Návrat súkromného vlastníctva poľnohospodárskej pôdy však najmä pod vplyvom novej organizácie pracovného času (odchádzka za prácou, neistota stáleho zamestnania), ale aj z dôvodu veľkej časovej a finančnej investície a oslabenia vzťahu k tomuto typu práce väčšinou nepriniesol očakávané oživenie vzťahu k poľnohospodárskej práci a pôvodnej tvári slovenského vidieka. Hoci po transformácii vlastníctva sa javilo, že sa začalo opäť uvažovať o pôde ako materiálnej hodnote, tento pocit však komplikovali napríklad nedotiahnuté vlastnícke pomery, vznikajúce konflikty na rôznych úrovniach, ale aj závisť voči tým, ktorí chceli súkromne hospodáriť (Danglová, 2004: 75-77). Očakávalo sa tiež, že po rozbití socialistického agrokomplexu sa slovenský roľník prebudí zo štyridsaťročnej letargie, ktorá bola len určitým vybočením z vývoja, a vráti sa k pôvodnému individuálnemu hospodáreniu na pôde (Danglová, Námerová, 1999: 324).

*... aj to je už na ústupe. Napríklad tuto za nami cez ulicu, tam boli zhruba dva lány, asi 10 ha pôdy družstva a o tú pôdu bol boj, dnes tam chce pestovať už len málo ľudí* (M, 1966, Muráň, živnostník).

Skúmané domácnosti, ktorých výpovede nám umožňujú lepšie pochopiť zmeny na

slovenskom vidieku, sme rozdelili na dve skupiny. Prvú skupinu tvoria domácnosti, ktoré majú aktívny vzťah k pôde, s rôznou intenzitou ju využívajú na získavanie základných rastlinných a živočíšnych produktov, či už na spotrebovanie v užšom alebo širšom kruhu rodiny, priateľov a susedov, alebo sú tieto produkty využívané na finančné zhodnotenie a príspevok do rodinného rozpočtu. Zvláštnu kategóriu v aktívnom prístupe k pestovaniu tvorí novo sa etablujúca skupina jednotlivcov a rodín, ktorá od tejto formy hospodárenia nie je závislá, dokonca si je vedomá finančnej stratovosti, ale považuje ju za formu aktívneho trávenia voľného času a súčasť oddychu v rámci spôsobu života na vidieku. Domácnosti v tejto kategórii by sme mohli zaradiť do skupiny malých hospodárstiev (Danglová, Námerová, 2004: 327). Na jednej strane reprezentuje staršiu generáciu jednotlivcov a ich potomkov, ktorí boli počas kolektivizácie poškodení a pôda je pre nich hodnotou rodinného dedičstva. Pôda predstavuje pre tieto rodiny vítaný zdroj príjmov popri zamestnaní, obhospodarujú ju prevažne vlastnými silami a je pre ne charakteristický nízky až nulový stupeň komercializácie produktov. Druhú skupinu tvoria vidiecke domácnosti s pasívnym prístupom. Poľnohospodársku alebo lesnú pôdu majú vo vlastníctve, ale ju z rôznych príčin nevyužívajú. Sem môžu byť zahrnuté aj domácnosti, ktoré aktuálne ešte vykonávajú poľnohospodárske práce, avšak vedome sa tejto činnosti venujú s postupne sa zmenšujúcou intenzitou a vidinou skorého konca. Neraz to súvisí s tým, že právny a administratívny presun reštituovanej pôdy prebehol rýchlo, avšak na jej využitie chýbali prostriedky a podmienky. Okrem nevlastnenia strojového vybavenia boli často v dvoroch rodinných domov prestavané alebo úplne zbúrané hospodárske stavby (Michálek, 2002: 52).

Odhaľovanie týchto príčin, či už pasívneho alebo aktívneho prístupu domácností k pôde nám umožňuje identifikovať stratégie živobytia domácností na vidieku, odhaľovať spôsoby, akými sa domácnosti vyrovnávajú s nepriaznivou sociálnou situáciou, ale aj sledovať formovanie skupín obyvateľov s rozdielnym statusom a ich špecifický postoj k domácej poľnohospodárskej produkcii.

## 1) DOMÁCNOSTI S AKTÍVNYM PRÍSTUPOM K POĽNOHOSPODÁRSKEJ ČINNOSTI

### *Keď je financií málo...*

Napriek tomu, že drvivá väčšina respondentov označila domáce pestovanie z finančného hľadiska ako neefektívne, našli sa aj takí, ktorí označili domácu poľnohospodársku produkciu za finančne výhodnú. V chudobných domácnostiach s nízkymi príjmami je často považovaná domáca produkcia za potrebnú. Práca v záhrade predstavuje akúsi ďalšiu prácu, iné zamestnanie, výsledky ktorej sú práve domáce poľnohospodárske produkty. V domácnostiach, kde už nie je možné zlepšiť životnú situáciu zvýšením príjmu (najmä v regiónoch s nízkymi mzdami a limitovanými možnosťami zamestnať sa), nastupuje znižovanie spotreby (kupujú sa iba produkty, ktoré nemožno dopestovať). Je to typický príklad tzv. obranných stratégií (Burawoy a kol., 2000: 48), keď je riziko rozmiestnené na viacero produktívnych aktivít, ani jedna však nevyužíva prostredie trhu (v zmysle podnikateľských aktivít).

*Keby bol ten plat lepší, tak sa tu nebudem trápiť s pestovaním a pôjdem si kúpiť. Tu sa musí človek snažiť, nasadiť si niečo lebo ísť do Humenného všetko kupovať, to je zbytočné (M, 1955, Papín, invalidný dôchodca),*

*Ešte tú mrkvu, ten zemiak človek doma má, rozumiete, sám si pomôže. Prasiatko sme zabili, tiež sme si pomohli, nekupujem tak mäso, len si dokúpim stále trošku, ale už mi netreba tak veľa. Že dá sa prežiť. Nie žiť, ale prežiť (Ž, 1968, Zubné, krčmárka).*

Za výhodný je považovaný najmä fakt, že produkty dopestované doma nie je potrebné kupovať. Veľkú úlohu pri hodnotení finančnej výhodnosti zohráva aj to, že netreba platiť ľuď zúčastňujúcich sa na práci nevyhnutnej pri domácej produkcii, všetko zvládajú členovia domácnosti, prípadne recipročne v rámci širších sociálnych sietí.

*A na druhej strane aj ušetřím na tom, že máme svoju zeleninu na pol roka alebo na trištvrte roka potom zabezpečenú. To je ďalšia vec, určite (Ž, 1978, Oravská Jasenica, technička),*

*Áno, tým si práve vypomáhame, že zeleninu si pestujem tu, zemiaky si pestujem v zádu a to už je pomoc. Tohto roku sme museli kupovať zemiaky, lebo nebol úrodný rok, takže asi meter zemiakov sme kupovali, ale zeleninu nie, tej máme dosť. A minulého roku sme ani zemiaky nekupovali (Ž, 1966, Papín, nezamestnaná),*

*Zemiaky nekupujem, ani zeleninu. Len sem tam. Väčšinou aj cibuľu mám, aj cesnak na celý rok (Ž, 1968, Zubné, krčmárka).*

Iba vo výnimočných prípadoch bola považovaná domáca poľnohospodárska produkcia za nevyhnutnú. Tieto prípady predstavovali skôr „extrémne“ príklady, napríklad domácnosti s veľmi nízkym príjmom alebo domácnosti úplne závislé od štátnej pomoci, ktoré nemali nijaké iné dostupné zdroje na zvýšenie svojho príjmu; nemali možnosť získať formálne zamestnanie, nemali dostatočné zručnosti alebo zdravie pre neformálne možnosti zárobku, navyše často mali slabo rozvinuté sociálne siete. Na druhej strane disponovali inými zdrojmi, najmä mali dostatok času na prácu v záhrade, ktorý im umožnil získať domáce produkty. Pre tieto domácnosti predstavovala domáca produkcia nevyhnutnú súčasť živobytia.

*Ty brďo, to si ani neviem predstaviť (bez produktov zo záhrady). Nie, nedokážeme všetko poplatiť len z toho, čo dostaneme od štátu, už mŕňame finančnú rezervu, čo máme. Ešte kým je rezerva, je rezerva, ale potom uvidíme, že čo (Ž, 1955, Muráň, invalidná dôchodkyňa),*

*Tak pomôžeme si tým, lebo mäso nekupujeme skoro vôbec, len raz za čas. Proste máme to pole a máme ešte dosť času, tak chováme (Ž, 1968, Zubné, kuchárka).*

**„Neoplatí sa to, ale domáce je domáce“**

Hoci sa veľká väčšina domácností zhodla, že z hľadiska samozásobovania nemožno hovoriť o veľkom finančnom zvýhodnení, napriek tomu v mnohých domácnostiach stále pretrváva. Pre tieto domácnosti je práca na poli alebo v záhradách súčasťou životného štýlu, pričom u niektorých nevychádza len z ekonomickej nevyhnutnosti, ale aj z predchádzajúceho návyku na prácu v poľnohospodárstve, najmä živočíšnej výrobe (Danglová, 1997: 15) a po generácie sa dodržiujúcich a dedených tradícií.

*Nie je to hobby, no tak bolo zaužívané, tak gazdovali, tak aj my gazdujeme. Tak sme si zvykli, či ja neviem (Ž, 1968, Zubné, kuchárka).*



*Do práce na záhrade je zapojená celá rodina. Foto: archív autorov.*

Napriek finančnej nevýhodnosti mnohé domácnosti považujú za veľmi dôležité produkty dopestované vo vlastnej záhrade alebo zvieratá dochované „doma“ kvôli kvalite produktov. Finančná alebo časová náročnosť domácej poľnohospodárskej produkcie je vyvážená vlastnými, kvalitnými produktmi.

*Domáce je domáce. Človek sa aj narobí, ale darmo si to prepočíta, že je v tých supermarketoch dajako lacnejšie. Dá sa len tomu veriť, čo si človek vypestuje. Že žiadna umelina tam, nič. Tu máme svoje hnoje zo statkov, tam žiadne liadky alebo umelé hnojivá nie sú (M, 1963, Muránska Dlhá Lúka, baník),*

*Tak, určite to nevyváži, že keby sme to zobrali v peniazoch, ale vyváži to celkom možno čosi iné. A to znamená kvalitu, to sa nedá porovnať. Ja cítim chuť mäsa, ja cítim chuť mlieka, masla a čudujem sa ľuďom, aj tu ľuďom, že si nevážia to, čo sa dá urobiť sám pre seba (Ž, 1975, Novoť, žena na materskej dovolenke),*

*Lacnejšie je kúpiť si to kura v obchode, ale zase tá domáca polievka je vždycky inakšia ako... Ja som bola tak doma naučená, že sme chovali. A je to kvalitnejšie (M, 1954, Lúky, invalidný dôchodca),*

*Zemiaky sadíme zo 6 vriec, musím si najať to zasadenie, traktorom. Iba na záhrade sadíme ručne. A zasa sú ešte výdavky na hnojivá, treba sa starať. Ale zas už potom máme svoju kapustu, zeleninu (Ž, 1962, Novoť, zdravotná sestra).*



Susedská výpomoc pri obrábaní poľa. Foto: archív autorov.

### *Neplatená, ale vítaná práca*

Najmä staršia generácia, zvyknutá na prácu na poliach, udržuje domáce hospodárenie živé. Využíva tak ako jeden z najdôležitejších vstupov svoj čas, ako tzv. neplatenú prácu. Starší členovia domácností takto často pomáhajú „mladým“ s produkciou zemiakov, mlieka. Jednak predstavujú pracovnú silu, niekoho, kto je stále doma, čo je v prípade starostlivosti o živé zvieratá nevyhnutnosťou. V takýchto domácnostiach sa tiež často varí, pričom vzniká odpad, ktorý slúži ako krmivo pre zvieratá. Vtedy sa chov (najčastejšie sliepok a ošípaných) oplatí. Hoci by sa takýto chov z finančného hľadiska neoplatil alebo len veľmi málo, pre mnohých starších členov domácnosti predstavuje starostlivosť o zvieratá zmysluplné vyplnenie času.

*Sliepky chováme, to pre mamu, má 80 rokov, tak aby sa mala aspoň s kým porozprávať cez deň. Aby bola nútená chodiť a tak (M, 1966, Muráň, živnostník),*

*Sliepky máme, u nás to babka akosi má stále, aby mala čo robiť, lebo ona bez toho... A je dobré to vajíčko. A takisto kúpime sem tam brojlerov a prechováme ich so žihľavou a tak a to mäso je úplne iné (Ž, 1944, Lúky, dôchodkyňa).*

Veľmi dôležitú úlohu zohrávajú aj širšie sociálne vzťahy, ktoré sa na vidieku stále udržujú ako veľmi silné a vďaka ktorým mnohé aktivity domácej poľnohospodárskej produkcie pretrvávajú. Je to najmä pomoc pri sezónnych prácach (so senom, so zemiakmi), výmena produktov (hnoj...). Táto reciprocita funguje a zabezpečuje pretrvávanie tradície domácej produkcie.

*Ó bože, všetko pestujem. Paradajky, papriku, uhorky vo fóliovníku a v záhrade mrkvu a tak. Hnoj, to mi dovezú susedia, ja im dám jedno vínko, teraz porýľujem, porobím si všetko (M, 1928, Novoť, dôchodca),*

*Oplatí sa mi pestovať, lebo sama si rýľujem, aj keď som invalidná, pretože berú aj 5 až 7 eur za zoranie. Keď to dám rozrobiť na jar, takisto 5 eur. Poriadkovať, ohnúť, za všetko sa platí. Za služby sa proste platí, tak by sa mi to vôbec nevyplatilo, skôr by sa mi vyplatilo potom už hotové. Lebo musíte za záhradu daň platiť a keď ja tieto služby mám zaplatiť, tak potom nemusím mať ani záhradu (Ž, 1954, Papín, invalidná dôchodkyňa),*

*Tak áno, musíte kupovať zrno, ale keďže pole má v prenájme družstvo, dostávame nejaké naturálie, sestra nič nechová, tak tá mi dáva zrno, taká vzájomná výpomoc (Ž, 1955, Muráň, invalidná dôchodkyňa).*

Hoci v rámci rodiny sú tieto väzby stále veľmi silné, všetci respondenti sa zhodujú v tom, že vzťahy sa v porovnaní s obdobím pred rokom 1989 veľmi zmenili k horšiemu. Ľudia už nemajú toľko času a každý myslí najmä na seba. Kým v socializme ľudia pracovali v zamestnaní počas dňa kratší čas ako v súčasnosti, mali následne viac času zúčastňovať sa na obecných brigádach a zvyčajne aj viac času na posedenie a rozhovor napríklad v krčme. V post-socialistickom období majú ľudia menšie možnosti plánovania voľného času, nakoľko sú mnohí z nich vzhľadom na spoločenskú situáciu nútení hľadať spôsoby ako vyžiť (Torsello, 2008: 518). V porovnaní so západnými krajinami však aj v kontexte presadzovaného kolektivismu v období do roku 1989 možno hovoriť o postupnom náraste individualizmu. Spája sa to s poklesom záujmu o komunitný život aj vzhľadom na to, že podstatnú časť dňa trávi jednotlivec mimo svojej obce (týka sa to najmä zamestnania a vzdelávania). Rovnako aj voľnočasové aktivity už nie sú napĺňané výlučne v obci a komunite, ale stávajú sa viac vecou individuálneho výberu bez predchádzajúceho ideologického usmerňovania (Falčan, 2009: 14).

*V minulosti boli vzťahy lepšie, ako sú teraz. Teraz je väčšia závišť, už je to teraz na dedine ako v meste skoro. Že pomaly ani suseda nevidím. Voľakedy, keď sme sa zobrali alebo keď sme boli mladší, tak tá ulica aj žila, aj v dedine to bolo inakšie. Teraz to už je... Už ste prakticky jak na činžáku. Každý zavretý doma, len sem tam niekto vyjde (Ž, 1965, Závod, žena na materskej dovolenke).*

Aj tu zrejme platí, že reťaz je taká silná, ako je jej najslabší článok. Individualizácia vo vidieckom prostredí ide ruka v ruku s narastajúcimi sociálnymi rozdielmi. Vidiecka spoločnosť sa začala diferencovať, ľudia disponujú rôznymi zdrojmi, ktoré rôznym spôsobom využívajú pri každodennej spotrebe, poľnohospodárskej produkcii, zabezpečovaní si bývania a pod. Keď napríklad dom staval každý svojpomocne, čo bolo pre vidiecke obce typické, bola pomoc susedov, kamarátov a rodiny samozrejماً. Keď sa sociálne nerovnosti začali zväčšovať, mnohí si dali dom postaviť firme a tak vypadli zo zoznamu tých, ktorí môžu pomôcť. Migrácia za prácou tiež veľmi zmenila spôsob života ľudí na dedine a zasiahla nielen do rodinného života, ale aj do života spoločenstva obce.

### *Životný štýl, relax*

Najmä v domácnostiach, kde sú členovia domácnosti zamestnaní, záhradka predstavuje formu trávenia voľného času, relax. V súvislosti s formálnym zamestnaním (najmä ak je dobre platené) ju nemožno považovať za stratégiu pre zlepšenie živobytia, ale ako súčasť vidieckeho životného štýlu, kde relaxačný pobyt v záhrade prináša pridanú hodnotu v podobe zeleninových a ovocných produktov, ktoré sú samozrejme

doplnené kúpeným tovarom. Napriek tomu, že sa pestovanie „neoplatí“ z finančného hľadiska, pre ľudí práca v záhrade predstavuje dôležitú súčasť života.

*Ale záhradku mám preto lebo ja si tam poobede oddýchnem, je tam ticho, pasia* (M, 1953, Muráň, učiteľ),

*Lebo tú mrkvu, čo ja vypestujem, tak štyrikrát väčšiu majú v obchode a štyrikrát lacnejšiu ako moja, ale je to relax* (M, 1953, Muráň, učiteľ).

Aj malá záhradka pri dome často zabezpečí, že v letných mesiacoch je v nej možné niečo nájsť. Pestovanie nepredstavuje zdroj obživy počas celého roku, nie je možné robiť si dlhodobé zásoby, ale na pár mesiacov si človek má po čo zájsť do záhrady.

*Nepestujeme. Teda mám takú záhradku, čo je akože koniček. Máme tam mrkvu, aj zeleninu aj zemiaky, ale to nestačí* (M, 1966, Muráň, živnostník),

*Je to výhodné vyjsť ráno z dverí a zobrať si zeleninu a uvariť si. Nejaké zásoby to extra nie, lebo aj na zemiaky len také poličko v podstate obrábame. Takže nerobíme si z toho nejaké extra zásoby, ale celé leto z toho máme čo jesť* (Ž, 1972, Muránska Dlhá Lúka, učiteľka).

#### *Nadväznosť na iné zdroje*

Domácia produkcia pretrváva často aj preto, že nadväzuje na prítomnosť iných zdrojov, ktoré sú vo vlastníctve domácnosti. Môže to byť blízkosť trávnatých plôch, ktoré je možné kosiť a potom zužitkovať pri chove hovädzieho dobytku. Pestovanie zemiakov je často spojené s chovom ošípaných. Stroje vo vlastníctve domácnosti sú tiež často argumentom, prečo sa v obrábaní pôdy pokračuje. Rovnako dôležitú úlohu môže zohrávať štruktúra domácnosti: starí ľudia, ktorí boli celý život zvyknutí starať sa o záhradu alebo chovať kravy, prítomnosť detí, ktoré sa starajú o zajace. Odpadky z kuchyne vo viacčlenných domácnostiach, kde sa každý deň varí, slúžia pre sliepky alebo svine.

*Tak krmíme ich tým, čo ostane, napríklad malé zemiaky, alebo kukurica sa vypestuje, takže je ich čím kŕmiť. Keby sme nepestovali, tak by sme ani nechovali* (M, 1955, Paín, invalidný dôchodca),

*Viete čo, nebolo treba kosiť záhradu, husi a kačky všetko vypásli, tak som povedala, že sa to oplatí. Oplatiť sa to oplatí* (Ž, 1955, Muráň, invalidná dôchodkyňa).

Aktivity domáceho hospodárenia často tvoria uzavretý kruh, ktorý keď sa poruší, domáce hospodárenie ukončí. Ak domácnosť chová kravy, potrebuje pre ne produkovať seno, čiže kosiť lúky. Kravy zase produkujú hnoj, ktorý je možné zužitkovať pri pestovaní na poliach. Časť vyprodukovaných zemiakov slúži ako krmivo pre kravy. Jedna aktivita teda neoddeliteľne nadväzuje na druhú. Akonáhle nie je možné v niektorých z týchto nevyhnutných činností pokračovať, s hospodárením sa končí.

*Je to nevýhodné. Chovať sa už určite neoplatí lebo aj tomu sa musí dať niečo zjesť. A dajme tomu zemiaky, no šak sú a zase by sa muselo viacej a určite len z tých zemia-*



*kov sa nevychová nič, takže by sa muselo aj siať a keď si to tak človek zoberie, aj postreky v prvom rade, to je strašne drahé, potom hnojivá a aj tie pohonné hmoty, na traktor, kombajn (Ž, 1969, Lazy pod Makytou, invalidná dôchodkyňa),*

*Nie. Tie naše ročníky ešte chovajú, ale veľa nie. Ale už ubudlo. My sme mali kedysi aj kravu, ale odkedy muž ochorel, tak už nie (Ž, 1955, Muráň, invalidná dôchodkyňa).*

## 2) DOMÁCNOSTI S PASÍVNYM PRÍSTUPOM K POĽNOHOSPODÁRSKEJ ČINNOSTI

### *Podstata vidieka sa mení a ľudia s ním tiež*

Ako vidno z uvedených citátov, iba výnimočne respondenti uvádzali finančné zvýhodnenie ako pridanú hodnotu z chovu alebo pestovania. Vo všetkých prípadoch to, že domácnosť produkovala, nadväzovalo na existenciu iných zdrojov domácnosti a zabezpečovanie nevyhnutnej práce členmi domácnosti. Naopak, domácnosti, ktoré v rámci domáceho hospodárenia neprodukovali, veľmi pravdepodobne niektorými dôležitými zdrojmi nedisponovali.

K zmenám v domácom hospodárení dochádza aj zmenami v štruktúre domácnosti. Domácnosti, z ktorých sa mladí ľudia odsťahujú, postupne ustupujú od chovu domácich zvierat a iba malá časť mladých, ktorí zostávajú žiť na vidieku, sa domácej živočíšnej produkcii venuje. Živočíšna výroba vyžaduje starostlivosť 365 dní v roku – kým sú starí ľudia, má sa kto starať, mladí nevedia, nechcú alebo nemajú čas – je viazaná na prítomnosť členov domácnosti, ktorí sú stále doma.

*Ľudia to obrábajú, ale už nie ako kedysi. A ja osobne to nepovažujem za potrebné. Pretože vtedy sa napríklad toľko sadilo, pretože ľudia tým krmili dobytok, ktorý chovali. Teraz keď ročne spotrebujem nejakých 50 kíl zemiakov, tak to si kúpim, nebudem kvôli tomu sadiť (Ž, 1962, Revúca, referentka).*

### *Nie je na to čas, chýba vzťah, zdravie*

V mnohých domácnostiach priniesla zmenená spoločenská situácia celkovú zmenu životného štýlu. Časovo náročné formálne zamestnanie je často prekážkou udržiavania živého tradičného hospodárenia.

*Nemám k tomu nejako vzťah. Nie som z takej rodiny ako manžel, kde svokor doteraz chová hovädzí dobytok. Aj my sme to mali, ale to sme museli chodiť hrabať seno a sprotivilo sa mi to, naozaj mám k tomu taký odpor. Ja som povedala, že nič nebudem chovať. A mám strach zo zvierat, bojím sa sliepky. Psa máme, toho sa akurát nebojím ísť kŕmiť (Ž, 1979, Oravská Jasenica, učiteľka v ZŠ),*

*Každý rok zmenšíme tú záhradu o kúsok a zväčšíme trávnik. Ale môžem vám povedať, že s trávnikom je tiež dosť roboty. Ale vždy skrátíme tú záhradu, lebo už nevládzeme toľko obrobiť s radosťou, už je to jednoducho drina (Ž, 1934, Záriečie, dôchodkyňa).*

### *Nemá kto pestovať, nie je pre koho*

Ako sme už naznačili, pri domácom hospodárení sú dôležité fungujúce sociálne siete, kde členovia domácnosti, prípadne širšieho vidieckeho spoločenstva spoločne pra-



*Veľká časť polí zostáva neobrobená. Foto: archív autorov.*

cujú a navzájom si vymieňajú produkty. Od nich potom často závisí, či domácnosti v hospodárení pokračujú alebo to nechajú. Takisto invalidita alebo choroba niektorého z členov domácnosti, ktorý hral dôležitú úlohu pri domácom hospodárení, hrá dôležitú úlohu. Často sa pre chorobu pretrhne sled navzájom súvisiacich prác a s gazdovaním sa končí. Niekedy môže hospodárenie zastaviť aj odchod člena domácnosti za prácou mimo región (muži, ale aj ženy často odchádzajú aj na niekoľko týždňov).

*To ovocie máme, mrkvu, petržlen, to máme len teraz, celkom sme obmedzili, celkom málo už sadíme, není mi treba. Tu mám vedľa nevestu, tá ma najradšej len z obchodu, takže sa jej ani nesnažím niečo dať. Tá ani zemiaky nechce naše, ona len z obchodu. No tak ale čo narobím (Ž, 1947, Lysá pod Makytou, kontrolórka).*

#### *Neoplatí sa pestovať či chovať*

Mnohé domácnosti, najmä tie, ktoré musia dôslednejšie zvažovať pomer príjmov a výdavkov, na domáce hospodárenie, pozerajú ako na stratégiu a veľmi dôsledne posudzujú finančnú výhodnosť, resp. nevýhodnosť takejto produkcie. Po prepočítaní potrebných vstupných nákladov často s domácim hospodárením končia a potraviny nakupujú v lacnejších hypermarketoch, prípadne dovážajú z Poľska alebo Ukrajiny (tam, kde to vzdialenosť umožňuje).

*Lebo veď teraz dostanete všetko lacné v tých hypermarketoch, v lete aj v zime (M, 1953, Muráň, učiteľ),*

*Nepestujeme, lebo mama už na to nemala nervy, tak zrušila všetko. To je malé a to sa ani neoplatilo, to už si človek kúpi v obchode. A aj tak z tej záhrady nič nebolo dva roky po sebe, tak sme to nechali tak (Ž, 1968, Lazy pod Makytou, nezamestnaná),*

... už ľudia prichodia na to, že ani to gazdovanie sa príliš neoplatí. Aj my máme poľia, ale nechali sme to neobrobené, lebo v takých miestach to máte, že traktorom tam nepoorieš, koňa treba prenajať v dedine, to by si za oranie dal viac ako tam (Ž, 1955, Oravská Jasenica, robotníčka).

Podobne ako pri rastlinnej produkcii sa z hľadiska financií neoplatí chovať ani domáce zvieratá. Vysoké vstupné náklady, či už finančné alebo časové spôsobujú, že sa od chovu vo väčšine domácností ustupuje. Chýbajúce iné zdroje (seno pre hovädzí dobytok, obilie pre ošípané...) a s tým súvisiaca nevyhnutnosť platiť za všetky nevyhnutné vstupy na chov ho robí nevýhodným.

Ešte prasa čaká na zabitie a koniec. Už to vzdávame. Ani nám netreba tej bravčoviňy, už sme starí. Nevyplatí sa nám to. Keď si vezmem, koľko dám za zrno a zráta sa, koľko to stojí, tak sa to neoplatí. Nie je človek na tom ziskový. V minulosti nás bolo aj viac, tak aj odpadu bolo viac, že sa to využilo. Aj zemiaky sme sadili, ale dnes už je to piaty rok, čo zemiaky nesadíme. Keď sme si všetky náklady prerátali, vyšlo to na 5 tisíc a za to si my dvaja veľa zemiakov môžeme kúpiť (M, 1942, Novot, dôchodca),

Ale veď už sa to ani neopláca chovať. Šak mama je tiež hore doma na dôchodku, má čas, má priestory, ale keď máte všetko na to kúpiť, tak to si rovno môžem kúpiť to mäso. Aj keď teda to domáce je iné, samozrejme, že je to chutnejšie (Ž, 1973, Záriečie, pracovníčka v školstve),

Podľa mňa sa viac oplatí kupovať. Lebo keď niečo chováte, tak sa tomu musíte venovať. Podľa mňa sa to dnes neoplatí, akurát, že viete, že to je bio, viete čo jete. Ale ja zas nie som taký mäsový typ, aby sa mi to oplatilo. Radšej si sem tam kúpim čisté kuracie prsia a mám pokoj (Ž, 1962, Revúca, referentka),

Nechováme, práveže všetko sme odstavili. Už nemusíme byť ani na dedine. Potom tí vnučence ani nebudú vedieť čo sú sliepky, ani králiky, ani nic. My sme aj rozmýšľali, že by sme dom predali a išli niekde na bytovku bývať. Ale vnučka najstaršia hovorí, že čo ste sa zbláznili? A čo ja pôjdem na prázdniny na balkón? (M 1952, Ž 1953, Moravský Svätý Ján, vodič a invalidná dôchodkyňa).

Tie domácnosti, ktoré boli po desaťročia zvyknuté na „svoje“ a iba neochotne sa prispôbujú týmto trendom, často situáciu riešia tak, že si kúpia hotové zvieratá, ktoré potom doma spracúvajú (prasa, sliepky).

Nie, mali sme prv prasa, ale už vlani sme kúpili len také stokilové a to sme dochovali. A kupujeme na Morave kurence, veľké také na zabitie, ešte ich doma tri týždne pochovám a potom ich zabijeme. A sliepky na vajička máme a zajacov veľa (M, 1954, Lúky, invalidný dôchodca).

Domácnosti s limitovaným príjmom naozaj strategicky zvažujú náklady na chov a pestovanie a porovnávajú ich s inými alternatívami. Najmä tí s najnižším príjmom nakupujú tam, kde je cena najnižšia. Domáca produkcia, ktorá vyžaduje veľké vstupné investície, je nahradzovaná nákupmi v lacných hypermarketoch, u podomových predavačov alebo v zahraničí (v prihraničných obciach domácnosti deklarovali nákupy v Poľsku, na Ukrajine, prípadne na Morave). Cena je rozhodujúca.

*Chodí sem taký Poliak do dediny, zeleninu, zemiaky predávať, tak keď nám chýba, tak si od neho kúpime. Je to také lacnejšie. Alebo keď je na mlieko v obchode akcia, tak kúpim celý kartón. Mám aj kamarátku v Jednote, tak tá mi zavolá, keď majú niečo, či nepotrebujem a odloží mi (Ž, 1982, Muráň, žena na materskej dovolenke).*

### *Neoplatí sa predávať*

Rodiny dávajú prednosť skôr rýchlym a krátkodobým riešeniam vzniknutej situácie, ako síce dlhodobu perspektívnejším, ale v danom prostredí menej známym a nevyskúšaným aktivitám. Rovnako sú skeptické aj k rozvíjaniu aktivít typických pre obec v minulosti, najmä poľnohospodárska malovýroba, chov, remeslá a pod. (Filadelfiová, Guráň 1997: 86). Ľudia pracujú na pozemkoch najmä pre vlastnú spotrebu. Predávať tovar sa im neoplatí, lebo chov je v takom množstve, že stačí len pre vlastnú spotrebu, prípadne sa podelí v rámci rodiny.

*Nie, lebo teraz predám a o pol roka si pôjdem kúpiť za 200 korún a predám za 130? Nie (Ž, 1955, Muráň, invalidná dôchodkyňa).*

## ZÁVER

Životné stratégie prezentované širokým spektrom autorov vo väčšine výskumov predstavujú stratégie uplatňované pri zlej ekonomickej situácii domácnosti, v časoch veľkých zmien a nestability. Pahl (1988: 251) priniesol do tohto stereotypného ponímania problematiky myšlienku, že rozhodnutia prijímané v stratégiách<sup>4</sup> nemusia byť len produktom abstraktných síl, ako napríklad kapitalizmu, ale môžu byť tiež následkom aktívneho výberu v tom zmysle, že ľudia môžu preferovať napríklad pestovanie zeleniny a ovocia ako kreatívnu aktivitu pre vlastné potešenie, a nielen z dôvodu núdze. Stratégie tiež nemusia byť len metódou na prežitie, ale aj spôsobom ako zlepšiť spoločenský status domácnosti. Táto myšlienka poukazuje na to, že stratégie domácností by mali byť skúmané tak, aby bolo jasné, čo ľudí viedlo k ich uplatňovaniu. Preto sa ako najlepšou metódou výskumu okrem dotazníkov ukázalo interview, ktoré umožnilo rozprávať sa s ľuďmi o jednotlivých dôvodoch.

Skúmanie denných skúseností domácností a vplyvu meniaceho sa vidieckeho prostredia na výber a používanie životných stratégií vyžaduje upustenie od makrogeografického rozsahu analýz a zameranie sa na mierku domácností.

Vidiecka populácia sa výrazne odlišuje od mestskej populácie v systéme rodinného hospodárenia. Nižšia kúpyschopnosť sa prejavuje vo zvýšenom samozásobiteľstve, v kombinácii rôznych druhov príjmov, v značnej remeselnej a individuálnej zručnosti často spojenej s vysokým podielom vzájomných výpomocí, vo vysokej miere sociálnej kontroly atď. Uvedené fenomény naznačujú budúce možné rozvinutie určitých vývojových trendov, ktoré sa môžu navzájom rôzne kombinovať, niektoré aktivity sa môžu zväčšovať na úkor potláčania iných, a tak môžu vytvárať široký a diferencovaný veľár vidieckej society.

S postupnou diferenciaciou spoločnosti narastá aj variabilita životných stratégií, ktoré domácnosti využívajú pri zabezpečovaní živobytia v každodennom živote.

<sup>4</sup> Podobný koncept využila Pavlovskaya (2004) pri skúmaní tzv. mnohonásobného hospodárenia ("multiple economies"), ktoré zahŕňalo formálnu prácu, neformálnu ale platenú prácu, neplatenú prácu v domácnosti, pomoc bez nároku na odmenu, pomoc v rámci rodinných, priateľských a susedských vzťahov a pod.

Výsledky výskumu potvrdili veľkú variabilitu životných stratégií spojených s poľnohospodárskou pôdou. Spoločným menovateľom sú zdroje, ktorých existencia, prípadne nedostatok predstavujú nevyhnutnú súčasť rozhodovania. Keďže pri tomto výskume išlo o domácnosti žijúce na vidieku, existencia poľnohospodárskej pôdy bola na rozdiel od situácie v domácnostiach žijúcich v mestách (Stenning a kol., 2010) skôr samozrejmosťou. Možno povedať, že najvýznamnejšiu úlohu pri výbere stratégií domácností zohrávala prítomnosť iných zdrojov, sociálne siete sa javili ako jedny z najvýznamnejších. Jednak predstavujú zdroj nevyhnutnej pracovnej sily pri domácom hospodárení, ale tiež odbyt pre spotrebu dopestovaných produktov.

Rozhodovanie sa o domácej produkcii ako životnej stratégii podlieha mnohým, vzájomne sa ovplyvňujúcim faktorom. Hoci samozásobiteľstvo by sa mohlo javiť dôležitým najmä pre sociálne slabšie rodiny, nemožno jednoznačne povedať, že chudobné domácnosti budú automaticky využívať poľnohospodársku produkciu na zlepšenie svojej situácie, prípadne zvýšenie príjmu. Často im chýbajú zdroje (finančné, materiálne) na nevyhnutné vstupy, nemajú dostatočne bohaté sociálne siete, aby zabezpečili prácu na pozemkoch alebo im to nedovoľuje čas, ktorý trávajú v slabo platenom, formálnom zamestnaní a nezvyšuje na intenzívnejšie obrábanie pôdy. Omnoho pravdepodobnejší sa ukazuje fakt, že domácnosti bez finančných problémov budú postupne meniť poľnohospodársku pôdu na trávnaté plochy a produkovať potraviny iba v rámci relaxu. Pri rozhodovaní sa zohráva nemalú úlohu aj zloženie domácnosti, prítomnosť detí, prípadne starších členov, ktorí v mnohých prípadoch zastupujú kľúčovú rolu, z hľadiska produkcie aj spotreby. V súvislosti s hospodárením nemožno určite vynechať pretrvávanie tradícií, kontinuitu ktorých môže pretrhnúť akákoľvek zmena, či už v zložení domácnosti (choroba, úmrtie starších členov domácnosti, odchod detí z regiónu), v zmene zamestnania (migrácia za prácou, časovo náročné zamestnanie) a pod.

### Poznámky:

1. Uvedené zistenia v príspevku sú čiastočným výsledkom výskumného projektu „Jedno miesto-veľa svetov: geografická variabilita životných stratégií“, ktorý bol podporovaný Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0579-07.

2. Výskum prebiehal v rokoch 2009 – 2011 avšetky rozhovory boli vedené členmi výskumného tímu vyššie menovaného projektu.

3. Článok vznikol aj vďaka finančnej podpore grantovej schémy VEGA na základe zmluvy č. 1/0709/11.

### LITERATÚRA

- Azudová, E. (2001). Sociálno-ekonomická pozícia domácností v tranzitívnych spoločnostiach. *Ekonomický časopis* 49(1), 158-184.
- Beal, J., Kanji, N. (1999). *Households, Livelihoods and Urban Poverty*. Theme Paper 3, International Development Department, University of Birmingham.
- Bielik, F. (1980). *Slováci vo svete* 2. Martin: Matica slovenská.
- Bridger S., Pine F. (1998). *Surviving Post-Socialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the former Soviet Union*. London: Routledge.
- Buchta, S. (2003). Slovenský vidiek na konci dvadsiateho storočia. *Sociológia*, 2, 125-140.
- Burawoy M., Krotov P., Lytkina T. (2000). Involution and destitution in capitalist Russia. *Ethnography* 1(1), 43-65.
- Búriková, Z. (2004). Consuming Socialism: Domesticated Socialist Shops in the Slovak Vil-

- lage. In: A. Cashin, J. Jirsa (Eds.), *Thinking together. IWM Junior Visiting Fellows' Conferences*, XVI/2, Wien.
- Cambel, S. (2005). *Päťdesiate roky na slovenskej dedine. Najťažšie roky kolektivizácie*. Prešov: Universum.
- Clarke, S., Varshavskaya, L., Alasheev, S., Karelina, M. (2000). The Myth of the Urban Peasant. *Work, Employment & Society* 14(3), 481-499.
- Čičelová, M. (2001). Rodina v garbiarskom prostredí (Brezová pod Bradlom v prvej polovici 20. storočia). *Etnologické rozpravy* 8(1), 55-69.
- Danglová, O. (1997). Podoby chudoby vo vidieckom prostredí južného Slovenska. *Slovenský národopis* 45(1), 5-25.
- Danglová, O. (2004). Dekolektivizácia a stratégia prežitia v postsocialistických poľnohospodárskych družstvách. *Slovenský národopis* 52(2), 122-140.
- Danglová, O. (2006). *Slovenský vidiek. Bariéry a perspektívy rozvoja*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Danglová, O., Námerová, I. (1999). Roľník, družstevník, agropodnikateľ. *Sociológia* 31(4), 323-340.
- DFID (2001). Sustainable livelihoods Guidance Sheets. In: Stenning, A., Smith, A. Rochovská, A., Świątek, D. (2010). *Domesticating neo-liberalism. Spaces of economic practice and social reproduction in post-socialist cities*. Wiley-Blackwell.
- EU SILC (2010). *Indikátory chudoby a sociálneho vylúčenia. Sekcia sociálnych štatistík a demografie*. Získané z: [http://portal.statistics.sk/files/eu-silc-2010\\_indikatory\\_chudoby.pdf](http://portal.statistics.sk/files/eu-silc-2010_indikatory_chudoby.pdf)
- Falňan, L. (2009). Historické kontexty vývoja sídelnej štruktúry Slovenska – sídelno-priestorová a sociálno-kultúrna rovina. In: Gajdoš, P.; Moravanská, K.; Falňan, L. *Špecifická sídelného vývoja na Slovensku. Typologická analýza sídiel*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 9-26.
- Falňan, L. (2010). Vidiecke sídla ako súčasť sídelnej štruktúry - komplementarita alebo dichotomický protiklad? In: V. Ira, P. Podolák (Eds.), *Sídelná štruktúra Slovenska (Diferenciácie v čase a priestore)*. Geographia Slovaca 27, 2010, 5-18.
- Filadelfiová, J., Guráň, P. (1997). Vidiecka rodina 90. rokov: hodnoty a stratégie. In: I. Raďčová (Ed.), *Vieme čo odmietame a vieme čo chceme? (Životné stratégie občanov Slovenska)*. Bratislava : S.P.A.C.E., 60-94.
- Joose, S. (2007). Talking about cooperation: continuity and change in a rural community in Slovakia. *Sociológia* 39(3), 245-258.
- Kadlečík, D. (2007). Kolektivizácia poľnohospodárstva a jednotné roľnícke družstvo ako sociálny jav na slovenskej dedine v druhej polovici 20. storočia. *Slovenský národopis* 55(1), 33-66.
- Kandert, J. (2004). *Každodenný život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Korec, P. (2005). *Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989 - 2004: Identifikácia menej rozvinutých regiónov Slovenska*. Bratislava: Geografika.
- Kanef, D. (1998). 'When "Land" Becomes "Territory": Land Privatisation and Ethnicity in Rural Bulgaria'. In: S. Bridger & F. Pine (Eds.), *Surviving Post-Socialism: Gender, Ethnicity and Underclass in Eastern Europe and the Former USSR*. London: Routledge.
- Michálek, J. (2002). Etnologické aspekty zániku rodinného modelu hospodárenia na pôde na Slovensku. In: Z. Škovierová (Ed.), *Tráďcia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po 2. svetovej vojne*. Bratislava: Stimul, 45-55.
- Neef, R. (2002). Aspects of the informal economy in a transforming country: the case of Romania. *International Journal of Urban and Regional Research* 26(2), 299-322.
- Pahl, R. E. (1988). Some remarks on informal work, social polarization and the social structure. *International Journal of Urban and Religion Research* 12(2), 247-267.
- Pavlovskaya, M. (2004). Other Transitions: Multiple Economies of Moscow Households in the 1990s. *Annals of the Association of American Geographers* 94(2), 329-351.
- Piirainen, T. (1997). Towards a new social order in Russia. Transforming structures and everyday life. Aldershot, Sydney, Singapore: Dartmouth. In: Wallace C. (2002). *Sociology* 36 (2), 275-292.
- Podoba, J. (1996). Niekoľko poznámok k diskontinuitám vo vývoji slovenského poľnohospodárstva a etnologického myslenia. *Slovenský národopis* 44(2), 212-224.

- Podoba, J. (2005). Perspektívou Norberta Elia-  
sa: Stabilita a zmena hodnotových systémov  
v období neskorého socializmu. *Slovenský  
národopis* 53(4), 398-412.
- Rochovská, A., Kotrasová, M. (2010). Neolibera-  
lizmus a pracujúci chudobní v kontexte  
Slovenska a EÚ. *Geografické informácie*, 14,  
110-119.
- Sik, E. (1988). Reciprocal exchange of labour  
in Hungary. In: R. Pahl (Ed.), *On work: his-  
torical, comparative and theoretical approa-  
ches*. Oxford: Blackwell, 527-547.
- Sik, E. (1994). From the multicoloured to the  
black and white economy: the Hungarian sec-  
ond economy and the transformation. *Inter-  
national Journal of Urban and Regional  
Research* 18(1), 46-70.
- Slavkovský, P. (1995). Dve diskontinuity vo vý-  
vine slovenského poľnohospodárstva. *Slo-  
venský národopis* 43(3), 371-377.
- Slavkovský, P. (2002). *Agrárna kultúra Sloven-  
ska. Premeny v čase*. Bratislava: VEDA SAV.
- Slavkovský, P. (2005). Životné stratégie ľudí spä-  
tých s poľnohospodárskou prvovýrobou na  
Slovensku v 20. a 21. storočí. *Slovenský ná-  
rodopis* 53(2), 119-134.
- Smith, A. (2002). Culture/economy and spaces  
of economic practice: positioning house-  
holds in post-communism. *Transactions of  
the Institute of British Geographers. New Se-  
ries* 27(2), 232-250.
- Smith A., Stenning A. (2006). Beyond house-  
hold economies: articulations and spaces of  
economic practice in postsocialism. *Progress  
in Human Geography* 30(2), 190-213.
- Smith, J., Jehlička, P. (2007). Stories around  
food, politics and change in Poland and the  
Czech Republic. *Transactions of the Institu-  
te of British Geographers* 32(3), 395-410.
- Sokol, M. (2001). Central and Eastern Europe  
a decade after the fall of state socialism: re-  
gional dimensions of transition processes.  
*Regional Studies* 35(7), 645-655.
- Stenning, A., Smith, A., Rochovská, A., Świą-  
tek, D. (2010). *Domesticating neo-liberalism.  
Spaces of economic practice and social re-  
production in post-socialist cities*. Chiches-  
ter, West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Šusteková, I. (2007). Kysuckí podomoví ob-  
chodníci v 1. polovici 20. storočia. *Etnolo-  
gické rozpravy* 14(2), 109-130.
- Torsello, D. (2005). Neviditeľné základy dôve-  
ry. Domáca produkcia, práca a výmena na  
slovenskej dedine. *Slovenský národopis*  
53(1), 5-19.
- Torsello, D. (2008). Trust, Kinship and Civil So-  
ciety in a Post-socialist Slovakian Village. *So-  
ciológia*, 6, 514-529.
- Wallace, C. (2002). Household Strategies:  
Their Conceptual Relevance and Analytical  
Scope in Social Research. *Sociology*, 36(2),  
275-292.
- Warde, A. (1990). Household work strategies  
and forms of labour: conceptual and empiri-  
cal issues. *Work, Employment and Society*  
4(4), 495-515.
- Wheelock, J., Oughton, E. (1996): The house-  
hold as a focus for research. *Journal of Eco-  
nomic Issues* 30(1), 143-159.

## O AUTOROCH

JURAJ MAJO (\*1981, Bratislava) vyštudoval humánnu geografiu a demografiu na Univerzite Komenského v Bratislave. Po skončení doktorandského štúdia v Bratislave a Segedíne a obhajobe doktorandskej práce *Etnicita, rodina a priestor. Vybrané geografické súvislosti* v roku 2010 pôsobí na Katedre humánnej geografie a demografie ako odborný asistent. Vo svojej vedeckej a pedagogickej činnosti sa venuje najmä geografii a demografii religióznych a etnických skupín, niektorým aspektom kultúrnej geografie, ako aj historickej demografii a počítačovej tvorbe máp, najmä s historickým obsahom. Je autorom a spoluautorom monografií *Historicko-demografický lexikón obcí Slovenska 1880 - 1910* (2012), *Historický atlas Evanjelickej cirkvi a.v. na Slovensku* (2011) ako aj *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí - kontinuita či nová éra?* (2009). Autorsky sa podieľal na monografii dolnozemskej slovenskej obce

*Pitvaroš a Pitvarošania* (2007 a 2008). Je tiež autorom a spoluautorom viacerých vedeckých prác publikovaných doma a v zahraničí.

ALENA ROCHOVSKÁ (\*1971, Trnava) je absolventkou Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, na ktorej v roku 2005 obhájila titul PhD v odbore humánna geografia s dizertačnou prácou zameranou na problémy chudoby na Slovensku. V rokoch 2005 - 2006 pracovala na katedre geografie na univerzite Queen Mary, University of London ako vedecká pracovníčka. V súčasnosti pôsobí na katedre Humánnej geografie a demografie PRIF UK, vo svojej výskumnej a pedagogickej činnosti sa venuje sociálnej geografii, najmä problematike sociálnych nerovností a postsocializmu a kvalitatívnym metódam v geografickom výskume. Je hlavnou riešiteľkou a spoluriešiteľkou viacerých výskumných projektov: *Jedno miesto - veľa svetov: geografická variabilita životných stratégií v slovenskej spoločnosti* (2008 - 2012), *Social Exclusion, Spaces of Household Economic Practice and Post-Socialism* (2005 - 2007) a autorkou a spoluautorkou viacerých monografií publikovaných doma a v zahraničí: *Domesticating neo-liberalism. Spaces of economic practice and social reproduction in post-socialist cities* (Wiley Blackwell, 2010), *The emergence of a working poor: labour markets, neoliberalization and diverse economies in post-socialist cities* (Zed books, 2008), *Periférnosť a priestorová polarizácia na území Slovenska* (2008), *Feministické geografie* (2006).